

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TÜRKCÜLÜK

Azərbaycan ədəbiyyatında türkcülüynün izlərinə XIX əsrdə rast gəlirik. A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.b.Zərdabi ilə təşəkkül tapmış türkcülük XX əsrdə bir ideologiyaya çevrilə bilmişdir. Bu ideologiya üçün əsas mənbə Türkiyə ədəbiyyatı hesab olunur. "Türkiyədən gələn türkcülük özünü bir neçə formada göstərirdi; dil, vətən, millət ideyasının poetik dərk. M.Ə.Yurdaqul, T.Fikrət, N.Kamal, M.Ə.Rəcəzadə kimi şairlərin yaradıcılığında artıq türkcülük görüşləri ifadə olunmağa və getdikcə yayılmağa başlamışdır" (4, 6.). Beləliklə, türkcülüynün yeni mərhələsinə təkan verilmişdir. Azərbaycanda bu mərhələnin başında Əli bəy Hüseynzadə dayanırdı.

Bununla belə, türkcülük ideologiyası Ziya Göyaldan xeyli əvvəl Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında mədəni türkcülüynün prinsipləri ilə sərhədlənmiş, siyasi anlamda vüsət tapmamışdır. Ziya Göyalp "Türkcülüynün əsasları" kitabında özü də bunu etiraf edirdi: "...Hüseynzadə Əli bəy Rusiyadakı milliyyətçilik cərəyanlarının təsiri ilə türkcü olmuşdur. Biləssə hələ kollecdə ikən gürcü gənclərindən son dərəcə milliyyətpərvər olan bir yoldaşı ona milliyyət eşqini aşlamışdı" (5, 31).

Əli bəy Hüseynzadənin "Kaspi", "Həyat" və "Füyuzat" kimi qəzet və jurnallarda irəli sürdüyü mülahizələr Azərbaycan romantiklərinin yalnız mədəni türkcülüyə önəm verdiklərini sübut edir. Əli bəy Hüseynzadə dəfələrlə türk birliyi, türk ittihadı ilə bağlı dolaşq fikirlərə, xüsusən ermənilərin "pantürkizm" təhlükəsi ilə bağlı uydurmalarına cavab olaraq bu anlayışlara aydınlıq gətirmiş, türklərin bir millət olaraq inkişafı, tərəqqisi üçün mədəni tərəqqini, mədəni birliyi başlıca şərt saymışdır.

H.Z.Tağıyevin maddi dəstəyi ilə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birgə nəşr etdirdiyi "Həyat" qəzeti türkcülük ideyalarının təbliğinə xidmət göstərirdi. Bu səbəbdən də 1919-cu ildə İstanbulda həbs olunan Əli bəy öz fikirlərindən dönməmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə öz poeziyasında da türkcü, turançı idi. Onun "Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ixvan" misrası ilə başlayan şeirində onun türkcülük ideyalarını görə bilərik. O, "Arslan ağzı" şeirində də öz ideologiyasını poetik dildə ifadə edir:

Vətənimiz bizim islam torpağı,
Torpağımız bizim Arslan yatağı,
Müharibə bizə bir əyləncədir,
Ölüm saçan toplar əl oyuncağı.
Əbədiyyən yaşar türkün bayrağı!
Ölümdən qaçarmı vətən uşağı?!
Üstü də, altı da birdir torpağın!
Yer, gök, dəniz bütün Tanrı qucağı!(7, 19)

Əli bəy Hüseynzadənin açdığı cığır ilə sonra Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cəbbarlı, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq kimi şairlər getmişlər.

Türkcülük ideyalarının alovlu təbliğatçılarından da biri Hüseyn Cavid olmuşdur. Onun əsərlərinin qayəsində Türkcülük, Turançılıq dayanır. H.Cavid təkcə irəli sürdüyü məfkurə ilə deyil, əsərlərinin dili ilə də bir Türk idi. Böyük türk alimi Mustafa Haqqı Türkəqul ədibin dilinə nəzərən söyləmişdir. "bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır" (2, 8).

Hüseyn Cavid milli mənsubiyyəti ilə də, türkcülüynü ilə də, türkün tarixi ilə də fəxr etmişdir:

Məmləkətlər, zavallı millətlər
Həp boyun bükdü, türkə yalvardı,

Mərhəmət gördü... canı qurtardı.
Sonra lakin bu mərhəmət, bu aman,
İştə tarix!.. Türkə verdi ziyan (2, 53).

Hüseyn Cavid millətin bədbəxtliyinin səbəbini milli kimlikdən, soy-kökədən uzaqlaşmaqda görürdü:

O gün ki, İstanbulda gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə türk evladı uçuruma yaqlaşdı.
Yurdumuzu sardıqca düşkün Paris modası,
Hər kəscə örnək oldu sərsəm firəng ədası.
Sərxoşluq, iffətsizlik sardı bütün gəncləri,
Zəhərləndi getdikcə məmləkətin hər yeri (3, 340).

Əli bəy Hüseynzadə kimi H.Cavid də türkləri avropalılarda "axtarırdı". "Şeyda" əsərində bir epizoda nəzər yetirək:

Almaniyalı rəssam Maks Müller Şeydaya deyir: "Bilirsən ya, bən səni pək sevirim: çünki səndə bütün mənasilə türk nəcabəti görüyorum" (3, 242).

Ədibin əsərlərində hadisələr Turan məmləkətində baş verir. H.Cavid türkçü, turançı olmağı ilə fəxr edirdi. Ona görə də əsərlərində də o ruhu aydın görmək olur. Səbəbsiz deyil ki, M.Ə.Rəsulzadə onun "Topal Teymur" əsərində "milliyyət hissi"nin təbliğ olunduğunu söyləyir.

Məhəmməd Hadinin də yaradıcılığının əsasını türkçülük təşkil edirdi. Bu ideyalar onun Türkiyəyə getməsindən sonra daha da intensiv xarakter alaraq yaradıcılığının qayəsinə çevrildi. Biz Hadiinin əvvəlki şeirlərində onun daha çox islamçılığı təbliğ etdiyini görürdük. Əvvəlki poeziyasında yer alan "milləti-islam" ifadəsi sonralar "türk" ilə əvəzlənmişdir. Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində türkçülük tərənnüm olmuşdur. "Əsgərlərimizə-könüllülərimizə", "Məfkureyi-alijəmiz", "Zəfəri-nahiyəyə doğru", "Türkün nəğməsi" şeirlərində şair başdan-ayağa türkdür.

Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
Əsgər olmaq bir fərzdür hər möminə Quran ilə.
Əsgər olmaq bir şərəfdür, türk üçün, islam üçün,
Əsgəriyyətlə yaşat millət həyatı şan ilə. ...
Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu,
Əldəki süysü-şücaət, dildəki iman ilə.
Qorxmayız düşməndən əsla, dönsə dünya atəşə,
Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-cahan ilə.

Abbas Səhhət yaradıcılığında türkçülük Vətən anlamı ilə paralel şəkildə verilmişdir. O, türkçülük təəssübkeşliyini poeziyasında da qorumuşdur:

Türklük, islamlıq iddiası ilə,
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.
Əcnəbi ruhunun havası ilə,
Vətənin, millətin sevən yoxdur. (10, 125)

Abdulla Şaiq yaradıcılığında da türkçülük önəmli rol oynayır. O, şeirlərində türk oğlunu birliyə çağırır. "Türk çələngi" adlı kitabında şairin türkçülüüyü təbliğ edən şeirləri cəmlənmişdir. Zənnimizcə, onun "Yeni ay doğarkən" şeiri türkçülüüyü təbliğ edən yaradıcılığının bədii səlnaməsi adlandırsaq, yanılmarıq. Əsərdə yeddi türk dövləti ülkər ulduzu ilə simvollaşdırılmışdır. V.Osmanlı bu şeirin təhlilində qeyd edir: "Romantik qəhrəmanın belə halda "bən istəmə yeddi ülkər qovuşsun bir-birinə", - istəyi şairin özünün yeddi Türk dövlətinin birləşməyi istəyidir. Romantik qəhrəmanın yeddi ülkərin birləşib günəş kimi işıq saçması şairin yeddi türk dövlətinin, bütünlükdə Türklərin birləşib nurlanması arzusudur" (9, 110).

Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Umqülsüm Sadıqzadə kimi romantiklərin də yaradıcılığında türkçülük qırmızı xətlə keçmişdir.

Əhməd Cavadın "Çırpınırdı qara dəniz" şeiri türkçülüyn himninə çevrilmişdir:

Çırpınırdı Qara dəniz
Baxıb Türkün bayrağına!
"Ah!..." deyərdim, heç ölməzdim,

Düşə bilsəm ayağına .
Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!..
Vəfalıdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına!
İncilər tök, gəl yoluna,
Sırmalar səp sağ, soluna!
Fırtınalar dursun yana,
Salam Türkün bayrağına!(1, 124)

Onun "Şəhidlərə", "Türk bayrağına", "Ey əsgər", "Dərdim" kimi şeirlərində türkçülük tərənnüm olunur. "Yürü, yürü batan günün üzünə" şeirində şair ayrı düşmüş türkçülüyə həsrətlə baxır:

Ey Türk, bana sevda çiçək bu şeylər,
Göydə hilal, yerdə sənin sancağın!
Durnalarla göndərdiyim salami
Yetirdimi, sana ninen torpağı?!
Yürü, yürü batan günün izinə!

Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə!(1, 127)

Azərbaycan ədəbiyyatının romantiklərindən olan Umgülsüm Sadıqzadənin yaradıcılığında da türkçülük qızıl boyalarla təsvir olunmuşdur. Onun poeziyasındakı türkçülük canlıdır, həyat doludur. "Ey türk oğlu" şeirində Cumhuriyyətin yaratdığı üç rəngli bayraq tərənnüm olunur:

Şanlı, yüksək babanın öyüdünü unutma,
Sən də yürü o yolu.

Yürü, əvət özünü heç şeydən qorxutma;
Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın

Ülvi duyğular versin
Türkün həssas qəlbinə

Hörmət, izzət aldırın böyük Turan elinə.(12, 58)

Türkçülük ənənələri 1980-90-cı illərdə daha da geniş vüsət almışdı. Xəlil Rza Ulutürk bu məfkurəni öz poeziyasında dirilti. Türkçülük öz poetik ifadəsini Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığında tapdı. Şairin "Azərbaycan", "Sən alçaqsan", "Boz qurda öyü" şeirlərində türkçülük milli kimliyə çevrilmişdir. "Qalx ayağa, Azərbaycan" şeirində X.Ulutürk Məmməd Əmin Rəsulzadə ideyalarını əks etdirir:

Bu sahilə odlar yurdu,
O sahilə Türküstansan,
Müsəlmanlıq sədlərinə,
Sığışmayan müsəlmansan.
Xaçpərəst də, buddacı da,
Uzündəki nura heyran,
Sevir türkü altı qitə
Sevməyənlər türkə qurban.

Göründüyü kimi, Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında türkçülük, turançılıq ideyaları müxtəlif şairlərin, yazıçıların əsərlərində öz əksini tapır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərlər. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 296 s.
2. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 s.
3. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 s.
4. Əfəndiyev Timuçin. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük // 525-ci qəzet. Bakı: 2019, 4 oktyabr, № 133, s. 6.
5. Göyalp Ziya. Türkçülüyn əsasları. Bakı: "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 208 s.

6. Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərlər. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 464 s.
7. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, II c. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 480 s.
8. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantizmi. Bədii-estetik problemlər. II c., Bakı, Elm, 2014, 368 s.
9. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantizmi: 2 cildə, I c., Bakı: "Elm", 2010, 464 s.
10. Səhət Abbas. Əsərləri, 2 cildə, I c., Bakı: "Azərnəşr", 1975, 314 s.
11. Şərifova Səlidə. Klassiklər və müasirlər söz müstəvisində. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 568 s.
12. Umqülsüm. Əsərləri. Bakı: "Letterpress", 2010, 120 s.

XÜLASƏ

Azərbaycanda türkçülük hərəkatının inkişaf etməsində maarifçiliyin rolunun böyük olduğunu deməməyə əsas verir. A.Bakıxanov ilə başlayan bu hərəkata M.F.Axundov, H.Zərdabi və digərləri də qoşularaq Azərbaycan maarifçiliyinin bu prosesdə rolunu şərtləndirmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında isə türkçülük bir ideologiyaya çevrilərək bəzi yazıçılarımızın, şairlərimizin yaradıcılığında başlıca yer tutdu. Əli bəy Hüseynzadə ilə başlayan bu hərəkata Ə.Cavad, H.Cavid, Umqülsüm və b. ziyalılarımız da qoşuldu. Məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında əks olunan türkçülük tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *Əli bəy Hüseynzadə, türkçülük, H.Cavid, Azərbaycan ədəbiyyatı, romantiklər*

Rəyçi: dos. D. Zeynalova